

1/2023,
yanvar-
fevral
(№ 00063)

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРНИНГ ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ ТИЗИМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ ТАЖРИБАЛАРИ

Турсунов Жахонгир Пулатович

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси доценти, PhD.
Тошкент, Ўзбекистон. j.p.tursunov88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4531-8456

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss1/a7

Аннотация

Мазкур мақолада пенсия таъминоти тизимлари ва хорижий мамлакатларда пенсия тизимларининг шаклланиш, тузилиши ва ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган. Пенсия соҳасида тадқиқот олиб бораётган халқаро молия ва рейтинг ташкилотлари ҳисоботлари кўрилган ва энг яхши пенсия тизимлари таҳлил қилинган. Шунингдек жаҳондаги энг йирик пенсия фондлари активлари келтирилган. Умумий ўрганишлар асосида хулоса ва таклифларлар шакллантирилган.

Калит сўзлар: пенсия, пенсия таъминоти тизими, хорижий мамлакатлар, халқаро молиявий институтлар, ислохотлар, пенсия фондлари

ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕНСИОННЫХ СИСТЕМ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Турсунов Жахонгир Пулатович

доцент, PhD Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование, структура и особенности пенсионных систем и пенсионных систем в зарубежных странах. Были рассмотрены отчеты международных финансовых и рейтинговых организаций, проводящих исследования в области пенсионного обеспечения, и проанализированы лучшие пенсионные системы. Также перечислены активы крупнейших пенсионных фондов мира. На основе общих исследований были сформированы выводы и предложения.

Ключевые слова: пенсия, пенсионная система, зарубежные страны, международные финансовые институты, реформы, пенсионные фонды

EXPERIENCE OF FORMING PENSION SYSTEMS IN FOREIGN COUNTRIES

Tursunov Jakhongir Pulatovich

PhD. The Banking and finance academy Republic of Uzbekistan

Abstract

This article discusses the formation, structure and features of pension systems and pension systems in foreign countries. The reports of international financial and rating organizations conducting research in the field of pension provision were considered, and the best pension systems were

analyzed. The assets of the largest pension funds in the world are also listed. On the basis of general research, conclusions and proposals were formed.

Key words: pension, pension system, foreign countries, international financial institutions, reforms, pension funds

Кириш (Introduction)

Дунёда пенсия тизимини ислоҳ этишнинг хорижий мамлакатларнинг пенсия таъминоти тизимларининг шаклланишидаги тажрибаларидан келиб чиқадиган бўлсак, пенсия харажатларининг фақатгина давлат томонидан молиялаштирилиши етарли самара бермаслиги аён бўлмоқда. Кўплаб тараққий этган мамлакатларда пенсия тизимида бир вақтнинг ўзида уч босқичли пенсия дастурлари, яъни, минимал пенсияни кафолатлайдиган давлат пенсия тизими, профессионал пенсия дастури, фуқароларнинг ихтиёрий тарзда нодавлат пенсия суғурталарини амалга ошириш тизимларини кўриш мумкин.

Ўзбекистонда узоқ истиқболга мўлжалланган барқарор иқтисодий-ижтимоий ривожланишни таъминлаш, туб ислоҳотларнинг самарадорлигини ошириш, аҳолининг реал даромадларини ва харид қобилиятини ошириш, кам таъминланган оилалар сонини ва аҳолининг даромадлари бўйича фарқланиш даражасини камайтириш, ижтимоий хизмат кўрсатишни яхшилашга алоҳида эътибор қаратиш белгиланган. Шунингдек 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида[1] пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш, пенсия ва ижтимоий нафақалар миқдорларини индексация қилиш тараққиёт стратегиясининг муҳим мақсадларидан бири сифатида келтирилган.

Бироқ пенсия таъминоти тизимининг халқаро молиявий институтлар тавсиясини тўлиқ қамраб олмаслиги, тизим иштирокчиларининг танлаш имкониятлари чекланганлиги, имтиёзли пенсия элементларининг сақланиб қолаётганлиги ва иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида мамлакатда пенсия тизимини институционал-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, пенсия таъминотини бозор муносабатлари талабларига мос равишда такомиллаштириб бориш, жамғарма даромадлари манбаларини барқарорлаштириш, пенсия таъминоти харажатларини камайтириш, уларнинг мақсадли сарфланиши ва пенсия тўловларини амалга ошириш устидан назоратни кучайтириш, жамғариладиган пенсия тизимига ўтишни ва нодавлат пенсия жамғармаларини жорий этишга қаратилган қатор чора-тадбирларни амалга ошириш, иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида аҳоли турмуш даражасини изчиллик билан ошириш ва уни молиявий барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммолар бугунги кунинг долзарб вазифалари эканлигидан далолат беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

Пенсия тизимини доимий баҳолаб борувчи халқаро рейтинг ташкилотлари мавжуд. Булар Мельбурн Мерсер глобал пенсия индекси (Melbourne Mercer Global Pension Index), глобал пенсия индекси, (Global Retirement Index), кексаларнинг ҳаёт сифати индекси (Global AgeWath Index).

Хан, Кемптнер, Люзенлар ўз тадқиқотларида 65 ёшгача умр кўриш ва умр кўриш давомийлиги ўртасида ўзвий боғлиқликни тадқиқ қилишган. Уларнинг таъкидлашича, ўртача умр кўриш давомийлиги пенсия тизими учун муҳим ва тегишли тақсимловчи оқибатларга эга: умрнинг давомийлигини ҳисобга олган ҳолда Германия пенсия тизимидаги имтиёзлар ва устуворликлар ўртасидаги яқин муносабатларга қарамай, регрессив эканлигини аниқлашган[2].

Вавулин фикрича Хусусий пенсия фондлари – нотижорат молиявий ташкилотлар бўлиб, пенсионерларнинг ихтиёрий қўйилмалари ҳисобига уларни молиявий нафақа билан таъминлайди. Улар мажбурий пенсия суғуртаси ва нодавлат (қўшимча) пенсия таъминоти билан шуғулланадилар[3].

Розановнинг таъкидлашича жаҳон амалиётида жамғариб бориладиган ва тақсимланувчи пенсия моделлари соф ҳолда кам учрайди. Бир вақтнинг ўзида мажбурий ва ихтиёрий жамғариб бориладиган қисмлари мавжуд пенсия тизими Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотига аъзо мамлакатлар орасида фақат Норвегияда амал қилади[4].

Ўзбек олимларидан А.Вахабовнинг пенсия тизимини хориж тажрибаси бўйича ёзган дарслигида тараққий этган мамлакатларнинг пенсия тизимлари кўриб чиқилган. Шунингдек нодавлат пенсия фондлари фаолияти ҳам тадқиқ этилган. Бироқ пенсия тизимидаги камчиликлар, халқаро пенсия фондлари активлари, индекслари таҳлил қилинмаган. Халқаро тажрибаларни Ўзбекистонга қўллаш бўйича хулосалар қилинмаган[5].

Ш.Ражабовнинг докторлик диссертация ишида эса нодавлат пенсия жамғармаларининг назарий ва ташкилий асослари ўрганилган. Лекин халқаро пенсия тизимларининг рейтинги, уларнинг фаолияти ва нодавлат пенсия таъминоти тизимига таъсири кўриб чиқилмаган[6].

Шунингдек халқаро амалиётда нуфузли молиявий институтлар ҳисобланган Жаҳон банки гуруҳи, Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИҚТТ) каби муассасалар томонидан пенсия тизими ислохотларини амалга ошириш, таркибий ўзгаришларнинг асосий йўналишларини белгилаш, тизим молиявий барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган илмий изланишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Тадқиқот жараёнида хорижий мамлакатларнинг пенсия таъминоти тизимларининг шаклланишидаги тажрибалари, шунингдек хорижий ва маҳаллий олимларнинг ишлари ўрганилди ва таҳлил қилинди. Мақолада назарий мушоҳада, тизимли ёндашув, кузатиш, умумлаштириш ва таҳлил каби усуллар самарали қўлланилди, шунингдек пенсия тизимидаги мавжуд муаммолар ва уларни ечимлари, бу борада амалга оширилиши керак бўлган вазифалари борасида хулоса ва таклифлар шакллантирилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларида пенсия тизимини модернизация қилиш ва бу борада ислохотлар олиб бориш масаласи дунёдаги кўпгина мамлакатларнинг ижтимоий сиёсатида муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Ҳозирги вақтда пенсия тизимидаги ислохотларга бўлган эҳтиёж демографик ҳолатнинг ўзгариши билан боғлиқ (нафақахўрлар сонинг кўпайиши билан меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг камайиши). Шунингдек тиббиётни ривожланиб бориши натижасида дунё аҳолисининг ўртача умр кўриш ёши ошиб бормоқда. Жаҳон иқтисодий форумининг методологиясига мувофиқ, соғлиқни сақлаш даражаси (жумладан, умр кўриш давомийлиги) давлат рақобатбардошлигини белгилайдиган омиллар қаторига киради[7].

Ўртача умр кўриш ёшининг ўсиб бориши эса дунёда янги тушунча пайдо бўлишига сабаб бўлди яъни “аҳолининг қариши” тушунчасидир. “Аҳолининг қариши” – мамлакатда туғилишнинг қисқариши ва умр кўриш давомийлигининг ортиши оқибатида юзага келган тушунча ёки аниқроқ қилиб айтсак глобал муаммо дейишимиз

мумкин. Ушбу жараённинг натижалари кўплаб мамлакатлар учун, уларнинг аҳолиси учун узоқ муддатли сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаттоки психологик муаммоларни келтириб чиқаради. Мазкур ҳолатлар мавжуд пенсия тизимини ислоҳ этишни талаб этади.

Мутахассисларнинг фикрича ҳозирги кунда дунёда 268 турдаги пенсия тизимлари мавжуд[8].

Умумий қилиб оладиган бўлсак жаҳонда икки ҳил пенсия тизими мавжуд. Булар:

– Тақсимланувчи пенсия тизими (pay-as-you-go) – мазкур тизимни бирдамлик тизим деб ҳам айтиш мумкин, чунки бу тизимда ишловчи ходимлар Пенсия жамғармасига тегишли тартибда мажбурий ижтимоий суғурта бадалларини тўлайдилар ҳамда ушбу бадаллар асосида йиғилган маблағлардан пенсионерларга тегишли пенсиялар тайинланади.

– Жамғариб борилувчи пенсия тизими (funded) – бунда ходимнинг иш ҳақидан тегишли Пенсия жамғармасининг (банк, хусусий ташкилот ва б.) шахсий ҳисобварағига маълум бир белгиланган миқдорда маблағ ўтказиб бориш эвазига кексалиқда маълум бир маблағ билан таъминланади. Ушбу пенсия тизимидан ХХ асрнинг охирига келиб фақат бешта мамлакат (Боливия, Чили, Салвадор, Мексика ва Қозоғистон) фойдаланган. Ҳозирда эса кўплаб мамлакатларда мавжуд, жумладан, Ўзбекистонда ҳам 2005 йилдан бошлаб жамғариб бориладиган пенсия тизими жорий этилди. Жамғариб бориладиган пенсия тизимида иштирок этишнинг икки хил яъни ихтиёрий ва мажбурий турлари мавжуд. Хорижий мамлакатларда ушбу пенсия тизимининг ихтиёрий тури кенг тараққий этган бўлиб, Ўзбекистонда эса аксинча мажбурий тури 1 % миқдоридеги ставка билан (2018 йил 1 январдан бошлаб 2 % этиб белгиланди) ишловчилар қамраб олинган.

1-жадвал

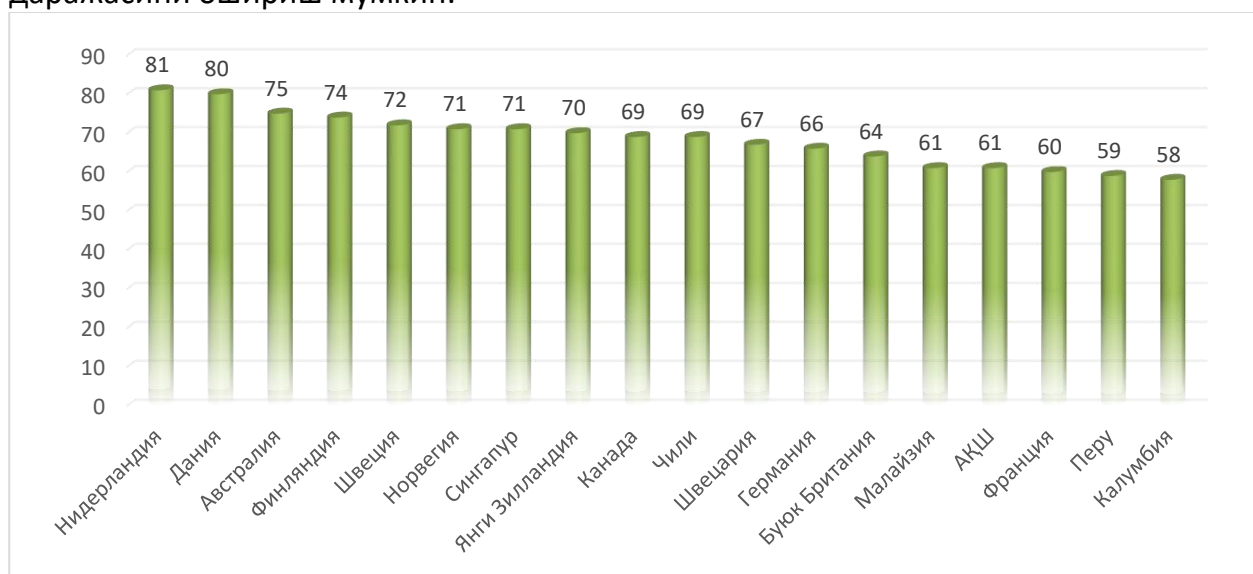
Пенсия тизимларининг даражалар бўйича таснифланиши[9]

Пенсия тизимининг даражалари	Пенсия тўловлари ва бадалларнинг ҳисоб-китоби	Мамлакатларда мавжуд пенсия тизимлари
Ижтимоий пенсиялар (нолинчи даража)	Давлат пенсия тўловлари, солиқлар ҳисобидан	Дунёнинг 80 дан ортиқ давлатларида амал қилади (Буюк Британия, Дания, Ирландия, Канада, Япония ва б.)
Тақсимланувчи тизим (биринчи даража)	Белгиланган тўловлар асосида	Мажбурий давлат пенсия тизими кўплаб давлатларда амал қилади (Австрия, Германия, Франция, Швецария ва б.)
Жамғариб бориладиган тизим (иккинчи ва учинчи даражалар)	Белгиланган тўловлар асосида	Мажбурий (иккинчи даража) ва ихтиёрий (учинчи даража) пенсия тизимлари Австралия, Чили, Нидерландияда, шунингдек Шарқий Европа ҳамда кўплаб бошқа мамлакатларда давлат ва нодавлат пенсия тизими кўринишида мавжуд
	Белгиланган бадаллар асосида	Ихтиёрий (учинчи даража) ва хусусий пенсия тизимлари қонуний фаолият кўрсатади.

Ҳозирги кунда пенсия тизимлари моделларини тўлиқ кўринишини жаҳон амалиётида камдан-кам ҳолларда учратиш мумкин. Жаҳон банки эса бундай ҳолатларда мамлакатлардаги пенсия тизимларининг ҳолатларини аниқлаш учун пенсия тизимининг тўрт “даража”ли таснифини тавсия қилган. Ушбу таснифлар:

- нолинчи даража – бу аҳолининг кам таъминланган қатлами учун ижтимоий нафақалар берилишини назарда тутди. Бунда нафақалар миқдори давлат томонидан белгиланади (нафақажўрларнинг яшашлари учун минимум миқдорда);
- биринчи даража – бу тақсимланувчи тизими;
- иккинчи даража – мажбурий жамғариб бориладиган тизим (хусусий ёки давлатники), ушбу тизимнинг молиявий манбалари қатъий тўлов ёки қатъий бадаллар орқали шаклланиши мумкин;
- учинчи даража – ихтиёрий жамғариб бориладиган тизимлардан иборат.

Жаҳон банки томонидан таклиф этилган мазкур пенсия тизимини қўллаш барча мамлакатлар учун бир хилда ижобий натижа бермаслиги мумкин. Чунки ҳар бир давлат пенсия тизимини шакллантиришда, ислоҳ қилишда ёки ўзгартиришда албатта аҳолининг яшаши, турмуш тарзи, муҳитга эътибор беради. Бу борада Мерсер консалтинг компанияси тадқиқотчилари ҳар қандай пенсия тизимларини таққослаш мунозарали ҳолат эканлигини билдиришади, чунки ҳар бир тизим иқтисодий, ижтимоий, маданий, сиёсий ва тарихий шароитларда шаклланган ва ривожланган. Яъни барча мамлакатлар учун бир хил тўғри келадиган ва амалда қўллаш мумкин бўлган “эталон” пенсия тизими мавжуд эмас. Аммо жаҳондаги барча пенсия тизимларини таҳлил қилиш асосида жамиятнинг кекса аъзолари турмуш тарзини яхшилашга олиб келадиган тавсияларни шакллантириш, келажакда пенсия тизимининг барқарорлиги эҳтимолини ошириш ва унга жамоатчилик ишончи даражасини ошириш мумкин.

1-расм. Жаҳондаги энг яхши пенсия тизимлари, 2020 йил[14]

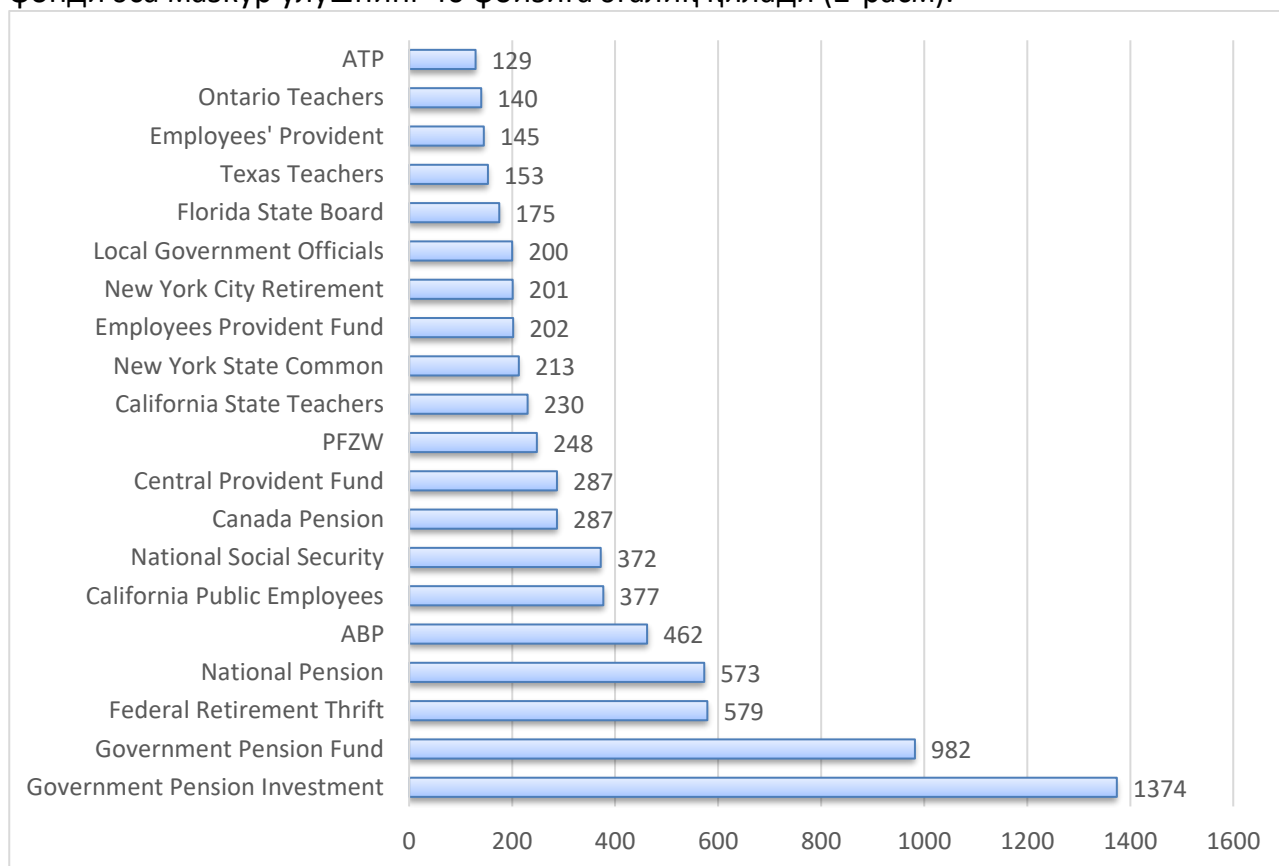
Кўплаб халқаро ташкилотлари, жумладан Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD)[10], Жаҳон банки (World Bank Group)[11], Халқаро валюта фонди (International Monetary Fund)[12], Бирлашган миллатлар ташкилоти (United Nations Development Programme)[13], Мелбурн Мерсер глобал пенсия индекси (The Melbourne Mercer Global Pension Index

(MMGPI))[14], Willis Towers Watson (WLTW)[15], Евросийё иқтисодий комиссияси (Евразийская экономическая комиссия, (ЕЭК))[16], Пенсия ва ижтимоий фондларнинг халқаро ассоциацияси (Международная ассоциация пенсионных и социальных фондов, (АПФ))[17] томонидан доимий равишда пенсия соҳасида тадқиқотлар олиб борилади.

Мелбурндаги Мерсер глобал пенсия индекси (Melbourne Mercer Global Pension Index) томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида жаҳондаги 37 та давлатнинг пенсия тизимлари етарлилик, барқарорлик ва яхлитлик кўрсаткичлари бўйича 100 баллик тизимда сифати ўрганилган. Натижага кўра 2020 йилда жаҳондаги энг барқарор пенсия тизими эга мамлакат сифатида Нидерландия давлати 81 балл билан эътироф этилган.

Ҳозирги кунда дунёдаги энг катта 20 та пенсия фондларининг жами активлари миқдорининг умумий қиймати 7,3 трлн. АҚШ долларини ташкил этади. Бундай фондлар асосан иқтисодиёт ва саноати ривожланган, юқори даромадга эга бўлган давлатларда шаклланган ва фаолият олиб бормоқда.

Шунингдек Willis Towers Watson (WLTW)¹ ташкилотининг ҳисоб-китобига кўра, 2020 йилда жаҳон пенсия фондлари бошқарувидаги активларнинг умумий қиймати 40,1 трлн. долларга тенг бўлиб, ушбу активларнинг деярли ярми (45 фоиз) жаҳондаги энг яхши 300 та пенсия фондларига тўғри келади, юқоридаги энг йирик 20 та пенсия фонди эса мазкур улушнинг 40 фоизига эгалик қилади (2-расм).

2-расм. Жаҳондаги энг яхши 20 та пенсия фондлари активлари, млрд. АҚШ доллар, 2020 йил[18]

¹ Willis Towers Watson – 1828 йилда Ирландияда ташкил этилган рискларни бошқарадиган, молия бозорида хизмат кўрсатадиган (консалтинг), суғурта брокери кўринишидаги халқаро трансмиллий компания. Дунёнинг 120 мамлакатидида 39 минг нафар ишчиларига эга бўлган, жаҳондаги учинчи энг йирик суғурта брокери ҳисобланади.

Активлари қиймати бўйича (1,4 трлн. доллари) Япониянинг давлат пенсия таъминоти фонди (Government Pension Investment) дунёда етакчилик қилмоқда. Жамғарма 2006 йилда давлат секторида хизмат қиладиган ходимларни тегишли бадалларини шахсий ҳисобварақда жамғариш, маблағларни инвестиция қилиш ва келгусида иштирокчиларни кафолатланган пенсия билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган.

Шунингдек, Норвегиянинг Давлат пенсия фонди 982 млрд. доллар активлари билан иккинчи ўринда, 579 млрд. доллар активлари билан АҚШнинг Федерал пенсия таъминоти фонди учинчи ўринни эгаллашмоқда. Американинг Федерал пенсия таъминоти дастлаб ҳукумат томонидан ташкил этилган. Давлатга қарашли ва хусусий корпорацияларда банд бўлган ходимларга 401(k)² шахсий пенсия ҳисобварақларини очган ҳолда тегишли маблағларни жамғариб бориш орқали пенсиялар молиялаштирилган.

Осиё мамлакатлари (Хитой, Сингапур, Малайзия, Япония ва Ҳиндистон) пенсия фондларининг активлари қиймати бўйича дунёдаги энг катта 20 та пенсия фондлари таркибида улуши 43 фоизни ташкил қилмоқда ва бу юқори кўрсаткич дейиш мумкин.

Рўйхатнинг охирида 129 млрд. доллар активлари билан Даниянинг Пенсия жамғармасини кўришимиз мумкин. Мазкур жамғарма давлат томонидан бошқарилади ва мамлакатда ишловчи барча шахслар мазкур жамғармага белгиланган бадалларни тўлашлари мажбурий тартибда белгилаб қуйилган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations)

Хулоса ўрнида хорижий мамлакатлар тажрибаларини таҳлил қилганда халқаро амалиётда 3 турдаги пенсия тизими амал қилиши ва уларнинг инвестицион фаолиятни амалга ошириш механизмларининг ривожланганлигини кўришимиз мумкин.

Хорижий мамлакатларнинг пенсия таъминоти тизимларининг шаклланишидаги тажрибалари асосида Ўзбекистон пенсия тизимини ислоҳ этишда турли ижтимоий, иқтисодий ва демографик шароитларни ҳисобга олган ҳолда қуйидаги амалий тажрибаларни қўллаш мумкин:

1. Ўзбекистон пенсия тизимининг институционал асосларини тубдан ислоҳ қилиш яъни уч даражали пенсия тизимини ташкил қилиш керак. Бунда биринчи даражада давлат минимал пенсия миқдорини белгилайди. Иккинчи даражада ходимнинг иш ҳақидан суғурта бадали асосида муайян сумма ушланиб, унинг шахсий ҳисоб-варағида тўпланади ва Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасидан кам бўлмаган фоиз ҳисоблаб борилади. Учинчи даражада ходим пенсия жамғармасига ажратиладиган маблағ миқдорини ўзи белгилайди;

2. Хусусий пенсия фондларини ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш;

3. Ишловчи аҳолини пенсия тизими билан қамраб олиш даражасини ошириш;

4. Пенсия жамғармаси маблағларининг даромадлилигини ошириш орқали пенсия таъминоти тизимида суғурта бадали қамровини кенгайтириш ва ихтиёрий суғурта бадали тўловини рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

² 401(k) – АҚШ хусусий пенсия тизимидаги энг машҳур жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварағи. Бундай номланишига сабаб АҚШ Солиқ кодексининг 401(k) моддасида жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварағига тегишли суммани ўтказиб бориш белгиланган.

5. Пенсияга кеч чиқишни рағбатлантириш ва ишлаш даврида пенсия учун омонатларни амалга ошириш ташаббусларини қўллаб-қувватлаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (References)

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

2. Peter Naan, Daniel Kemptner, Holger Lüthen, (2019) The rising longevity gap by lifetime earnings – Distributional implications for the pension system, The Journal of the Economics of Ageing, 100199.

3. Вавулин Д.А. (2016) Негосударственные пенсионные фонды: место в системе обязательного пенсионного страхования 2016. - № 2. – С.162-176

4. Rozanov A. (2015) Public pension fund management: best practice and international experience // Asian Economic Policy Review. 2015.№10.P.275-295

5. Вахабов А.В. ва бошқ. Пенсия тизимини ривожлантиришнинг хориж тажрибаси. Дарслик. – Тошкент: “Иқтисод-молия”, 2018. – 400 б.

6. Ражабов Ш.У. Нодавлат пенсия жамғармаларини шакллантириш ва инвестицион фаолликни ошириш. Иқт. фан. бўй. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Тошкент: “Иқтисод-молия”, 2018. – 66 б.

7. The Global Competitiveness Report 2015-2016, World Economic Forum, 2015. P. 35 – 40.[Electronic resource] – Mode of access: http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf

8. Дегтярь Л. Выводы из мирового опыта реформирования пенсионных систем [Электронный ресурс] / Л. Дегтярь. – 2002. – Режим доступа: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2002/vestniksf169-13/vestniksf169-13100.htm>.

9. Турсунов Ж.П. Пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг хориж тажрибаси. MOLIYA VA BANK ISHI. 2 (2022), 108-113<https://bfa.uz/files/E-journal/19.%20Tursunov%20Jakhangir.pdf>

10. OECD (2019), Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/b6d3dcfc-en>.

11. Old Age Income Support in the 21st Century: The World Bank's Perspective on Pension Systems and Reform

12. The Future of Saving: The Role of Pension System Design in an Aging World

13. United Nations, World Population Prospects. 2018 Revision

14. The Melbourne Mercer Global Pension Index. 2020 Report Highlights. www.mercer.com.au/globalpensionindex

15. Consultancy.org analysis, Willis Towers Watson, Thinking Ahead Institute

16. Трудовая миграция и социальное обеспечение трудящихся в Евразийском экономическом союзе. Евразийская экономическая комиссия.

17. Вестник Международная ассоциация пенсионных и социальных фондов.

18. Consultancy.org analysis, Willis Towers Watson, Thinking Ahead Institute <https://www.consultancy.org/news/147/the-largest-pension-superannuation-funds-in-the-world>